Orxan Surxay oğlu HACIYEV
Magistr, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Ülkər Xəlil qızı MAHMUDOVA
c.f.d., dos. “Ekologiya və coğrafiya” kafedrası
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.030

XIZI İNZİBATİ RAYONUNUN LANDŞAFTININ TƏSNİFATI VƏ XƏRİTƏLƏŞMƏSİNİN METODLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Xızı rayonu təbiətin ən heyrətamiz yaradılışlarından biri ilə öyünür: qədim karvan yolu boyunca qorxulu şəkildə uzanan əli xatırladan fərqli forması ilə tanınan Beşbarmaq qayası. Bu heyranedici əlamətdar yer səyahətçiləri uzaqdan ovsunlayır və çoxsaylı hekayə və əfsanələrə ilham verib. Dağın zirvəsində ölməz Xıdırın məskəni hesab edilən Xıdırzində ziyarətgahı yerləşir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində təhlil, sintez, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Gözəl mənzərəli Altıağac-Xızı rayonunda yerləşən bu ərazi Şirvanşahlar dövründə tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şamaxı ilə Quba arasında gedən dəvə karvanlarının Altıağacdan keçərək hərəkətini asanlaşdırmaq üçün burada yol çəkilmişdir. Altıağaç səyyahlar və onların dəvələri üçün istirahət yeri kimi xidmət edirdi. Maraqlıdır ki, keçmişdə 7 kilometrə bərabər olan ölçü vahidi kimi ağac terminindən istifadə olunurdu. 1920-ci ildə Azərbaycan sovetlər tərəfindən zəbt edildikdən sonra Bakı qəzasının bir sıra kəndləri Xızı rayonunun tərkibinə daxil edildi.

Tədqiqatın nəticələri - Müasir təbiətin mühafizəsinin mühüm aspekti insan fəaliyyəti nəticəsində təbii landşaftlarda baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini tanımaq və bu təsirləri standartlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Xızı inzibati rayonunun morfologiyasının, dinamikasının, təkamülünün, geokimyasının, geofizikasının iqtisadi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Açar sözlər: landşaft, Xızı, təbiət, rayon, xəritə, metod.

Giriş

Xızı rayonu 9931 hektar və ya ümumi ərazinin 6%-ni əhatə edən geniş meşəlik əraziləri ilə məşhurdur. O, meşə, meşə-çöl, çöl, boz dağlar, çöl dağları, subalp və alp ekosistemlərini özündə əks etdirən zəngin landşaftların, ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin müxtəlifliyinə malikdir. Bölgənin dendroflorasını ilk növbədə İber palıdı, şərq palıdı, şərq fıstığı, qarağac, armud, gözəl ağcaqayın, ardıc, sərv və birgöz kimi kollar təşkil edir. Dağın dibindəki seyrək meşələrdə söyüd armudu, yemişan, qaratikan, dovşan, ölməz otu, adi zirinc, itburnu kimi növlərə rast gəlmək olar. Çayın sahilləri adi nar, Pallas murdarça, yulgun çayikası və rus böyürtkən kolları ilə düzülüb. Qeyd edək ki, burada nadir və nəsli kəsilməkdə olan Fərat qovaqlarının bir neçə sağ qalmış nümunəsinə rast gəlmək olar [1,s.28].

Xızı rayonunun faunası eyni dərəcədə müxtəlifdir, ərazidə tapılan məməlilərə Avropa cüyürləri, qonur ayı, çöl donuzu, adi vaşaq, yenot, boz dovşan, tülkü, dələ və canavar daxildir. Mövcud quş növlərinə adi qırqovul, bildirçin, qarğa, kəklik, boz kəklik və qaratoyuq daxildir.

Landşaftın planlaşdırılması prosesində ilkin mərhələ ərazi haqqında məlumatların toplanması və inventarlaşdırılmasını əhatə edir. Buraya təbii mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və regionun sosial-iqtisadi şəraitinin başa düşülməsi daxildir. Daha sonra təbii sərvətlərdən istifadə ilə bağlı problemlər müəyyən edilir və təhlillər əsasında ətraf mühitə zərər vermədən davamlı inkişafın prioritet istiqamətləri müəyyən edilir.

Xızı inzibati rayonunda inventarlaşdırma mərhələsində 1:100 000 miqyaslı xəritə vasitəsilə planlaşdırma sahəsi daxilində mövcud problemlər aşkarlanıb. Bu xəritə ərazinin iqtisadi istifadə xüsusiyyətlərini və təbii mühitinin mövcud vəziyyətini vurğulayır. Bundan əlavə, inventar xəritəsinin tərtibi zamanı rayonun əsas inkişaf göstəriciləri nəzərə alınmaqla təbii komponentlərin vəziyyəti təhlil edilmişdir.

İnventarlaşdırma mərhələsində insan fəaliyyətinin təsirinə məruz qalan sahələri dəqiq müəyyənləşdirmək və onların ölçüsünü müəyyən etmək çox vacibdir. ArcGIS texnologiyasından istifadə edərək, biz Xızı inzibati rayonunda karxanaların işlənməsi nəticəsində yaranan texnogen landşaftların miqyasını qiymətləndirdik. Konkret olaraq bu süni ərazilər Giləzi qəsəbəsində 17 ha, Xələc kəndində 24,18 ha, Fındıqanda 18,51 ha, Ambızda 8,46 ha, Qasımkənddə 1,94 ha ərazini əhatə edir. İnsan tərəfindən yaradılan bu landşaftların genişlənməsi son dövrlərdə həm milli, həm də regional miqyasda nəzərəçarpacaq dərəcədə inkişaf edən tikinti sənayesi ilə əlaqələndirilir.

Landşaft planlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi regionun ekocoğrafi şəraitini araşdırmaq və landşaftın transformasiyası və diferensiasiyasını anlamaq üçün əlavə vasitə kimi xidmət edir. Bu qiymətləndirmə təbii şəraitin mövcud vəziyyətini, kənd təsərrüfatı təcrübələri nəticəsində dəyişmiş ekosistemləri və sosial-iqtisadi məqsədlər üçün torpaqdan istifadəni əhatə edir. Məqsədlər əsasında konkret təbii komponentlər araşdırılır, həssaslıq meyarları müəyyən edilir, ərazi hərtərəfli təhlil edilir.

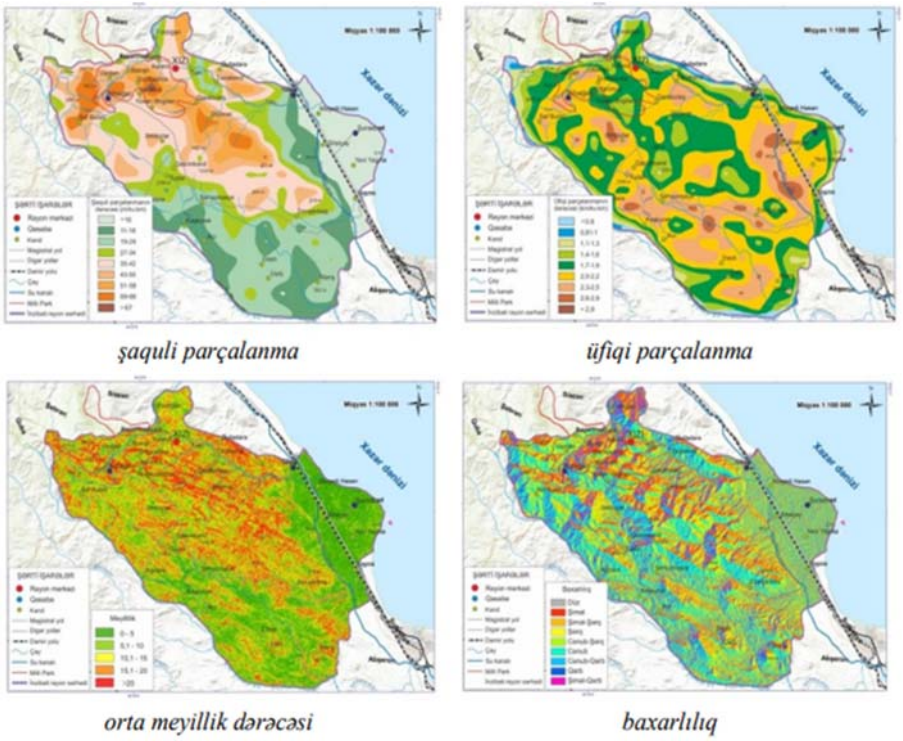
İnzibati sərhəd daxilində landşaft növləri müxtəlif relyeflər nümayiş etdirir: Akkumulyativ allüvial düzənliklər və sahil düzənlikləri landşaftları. Akkumulyativ düzənliklərin zonadaxili landşaftları; Aşağı hündürlüklərdə və dərə çökəkliklərində arid-denudasiyalı yarımsəhralar; Quru meşələr, meşə-kol və kol-çöl ilə aran landşaftları; Aşağı yüksəkliklərdə və çökəkliklərdə arid-denudasiya landşaftları; alçaq və orta hündürlüklərdə meşə-çöl, çöl və dağ-çəmən landşaftları; Mülayim quru (quraq) meşələr və quru dağ-meşə landşaftları da daxil olmaqla, quru meşələr, meşə kolluqları və düzənlik kolları [2, s.164].

Landşaft planlaşdırılmasında ərazinin morfometrik xüsusiyyətləri ilə yanaşı landşaftların həm təbii, həm də insan tərəfindən törədilmiş dəyişiklikləri onların ərazi üzrə diferensiallaşma qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə morfometrik üsullardan istifadə etməklə landşaftın parçalanma səviyyəsi və regionda formalaşmış landşaftların kəmiyyət ölçüləri qiymətləndirilir. Buna nail olmaq üçün biz ilk dəfə olaraq Xızı inzibati rayonu ərazisində CİS metodundan istifadə etməklə relyef formalarının hərtərəfli morfometrik təhlili və qiymətləndirilməsini həyata keçirmişik. Bu təhlilin bir hissəsi olaraq, relyefin şaquli və üfüqi parçalanma dərəcəsini, yamacın qradiyentlərini və ərazinin ümumi topoqrafik görünməsini təsvir etmək üçün ətraflı xəritələr hazırlanmışdır (şəkil 1).

Müxtəlif məzmunlu landşaftların morfometrik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün biz (müfəssəl (1:25000) topoqrafik xəritələri və (B.A. Budaqov, M.A.Müseyibov, A.A. Mikayılov, E.K. Əlizadə, M.C. İsmayılov və başqaları) hər bir landşaft vahidi üçün əsas göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə və onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxaran ümumiləşdirilmiş morfometrik məlumatları təhlil və tərtib etdik [4,s.530].

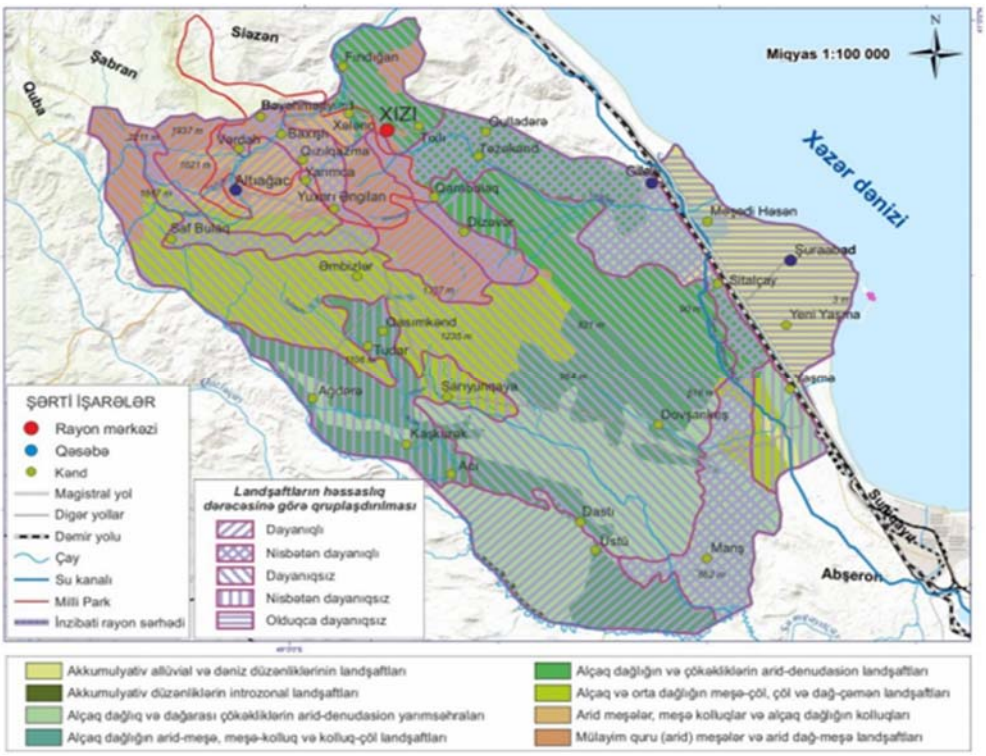
Müasir təbiətin mühafizəsinin mühüm aspekti insan fəaliyyəti nəticəsində təbii landşaftlarda baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini tanımaq və bu təsirləri standartlaşdırmaqdan ibarətdir. Xızı rayonu daxilində landşaft həssaslığını qiymətləndirərkən biz rayonun iqtisadi strukturunda tarixi-coğrafi dəyişiklikləri və onun antropogen təsirlərə reaksiyasını təhlil etdik. Nəticə etibarı ilə biz ərazinin təbii şəraitinə və hazırkı vəziyyətinə əsasən landşaftın dayanıqlığını müəyyən etdik. Həssaslıq ekoloji mühafizə və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf arasında tarazlığı qoruyub saxlamaq məqsədi ilə landşaftların məqsədli şəkildə istifadəsini, insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar ekosistemlərin vəziyyətini və torpaqdan istifadənin əsas istiqamətlərini əhatə edir.

Biz apardığımız hesablamalara və çöl tədqiqatlarına əsaslanaraq, Xızı inzibati rayonundakı landşaftları beş seqmentə ayıraraq, həssaslıq səviyyələrinə görə təsnif etdik (şək. 2):

Şəkil 1. Xızı inzibati ərazi dairəsinin relyef parçalanma dərəcəsi, yamacların maillik səviyyəsi və torpaq örtüyü xəritələri

Mənbə: Esri, HERE, Delopme, İntermap, GeoBase, OpenStreetMap contributors and the GİS User Company, ArcCİS proqramı ilə aparılan hesablamalar.

Şəkil 2. Xızı inzibati ərazi dairəsi üzrə landşaftların həssaslıq səviyyəsinə görə qiymətləndirilməsi

Mənbə: Esri, HERE, Delopme, İntermap, GeoBase, OpenStreetMap contributors and the GİS User Company, ArcCİS proqramı ilə aparılan hesablamalar.

- Davamlı: - Yerli ekosistemlərin qorunub saxlanmasını təmin edən az aktiv ekzogen proseslərlə təbiətdən intensiv istifadə.
- Nisbətən Stabil: Ərazidə daha əlverişli torpaqdan istifadə təcrübələri ilə ekzogen proseslərin aşağı intensivliyi.
- Nisbətən qeyri-sabit: Geniş istifadə zamanı mənfi ekzogen təsirlərdən qorunma tələb edən riskə meyilli ərazilər.
- Qeyri-sabit: - Torpaqdan istifadənin landşaftın deqradasiyasına səbəb ola biləcəyi təhlükəli ərazilər.
- Çox qeyri-sabit: - Yersiz istifadə insanların iqtisadi fəaliyyətlərini və həyatını ekzogen relyef proseslərinin təbii dağıdıcı təsirlərinə məruz qoya biləcəyi yüksək təhlükəli ərazilər.

Landşaftları həssaslıq səviyyələrinə görə qiymətləndirərkən yuxarıda qeyd olunan komponentlər landşaftdan istifadə dərəcəsini müəyyən etmək üçün landşaft planlaşdırılmasından istifadə etməklə qruplaşdırılmışdır. Hesablamalar göstərib ki, Xəzər dənizinin sahilyanı əraziləri, xüsusilə Giləzi qəsəbəsi və Yeni Yaşma kəndi ətrafı qeyri-sabitdir. Xızı şəhəri, Altıağac qəsəbəsi, Fındığan, Xələc, Baxışlı, Ambizlar, Qasımkənd kəndləri kimi ərazilər qeyri-sabit ərazilər kateqoriyasına aid edilib. Yaşma qəsəbəsi, Qarabulaq, Dizavar, Ağdərə və başqalarının nisbətən qeyri-sabit olduğu müəyyən edilib. Bu arada, sabit və nisbətən sabit ərazilər Altıağac Milli Parkının bir hissəsini və Alabaşlı silsiləsini əhatə edir[5,s.342].

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, Xızı inzibati rayonunun landşaft xüsusiyyətlərini, ətraf mühitin mühafizəsini, təbii resurslardan istifadəni, iqtisadi artımı və əhalinin sağlamlığını nəzərə alaraq torpaqdan davamlı istifadə strategiyaları işlənib hazırlanmışdır. Region mühafizəsi qadağan olunmuş zonalara, mühafizənin gücləndirilməsi zonalarına, sənaye və kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə zonalarına, estetik və turizm-rekreasiya əhəmiyyətli zonalara bölünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev K.Ş. Böyük Qafqazın şərq hissəsinin cənub yamacında arid landşaftların məhsuldarlığı ilə torpaqların xüsusiyyətləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin müəyyən olunması. "Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti" VII qurultayı. Bakı İsmayıllı, 1998,s.28-29.
2. Eminov Z.N.,İsmayılov M.C.Böyük Qafqaz təbii vilayətində əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsinin landşaft-ekoloji əsasları. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri,XII cild.Bakı: "Zərdabi LTD" MMC,2008, s.164-176.
3. Azərbaycan Respublikasının Altıağac Milli Parkı haqqında Əsasnamə.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 noyabr tarixli 147 №-li Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikası coğrafiyası, 3 cilddə.I cild: Fiziki coğrafiya. Bakı:Avropa, 2014, s. 530.
5. Bayramova L.Ə.Xəzərin Azərbaycan sektorunda landşaft-torpaq xüsusiyyətlərinin müasir durumu. "Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə" elmi-praktiki konfransı. Bakı: El-Alianse s.342-345.

Орхан Сурхай оглы Гаджиев
Магистр, Азербайджанский Университет Кооперации
Улькар Халил кызы Махмудова
Доцент «Кафедры Экология и география»

Методы классификации и картирования ландшафта Хизинского административного района

Резюме

Цель исследования - Хызыский регион может похвастаться одним из самых удивительных творений природы: скалой Бешбармак, известной своей характерной формой, напоми-

нающей руку, устрашающе протянутую вдоль древнего караванного пути. Эта впечатляющая достопримечательность завораживает путешественников издалека и послужила источником множества историй и легенд. На вершине горы находится святилище Хидырзина, которое считается обителью бессмертного Хидыра.

Методология исследования – анализ, синтез, обобщение и т.п. в исследовательской работе. были использованы методы.

Практическое значение исследования - Эта территория, расположенная в красивом Алтыагач-Хызинском районе, имела историческое значение в период Ширваншахов. Здесь была построена дорога для облегчения движения караванов верблюдов между Шемахой и Губой через Алтыагаз. Алтагач служил местом отдыха путешественников и их верблюдов. Интересно, что раньше в качестве единицы измерения использовался термин «дерево», где одно дерево равно 7 километрам. После советской оккупации Азербайджана в 1920 году ряд сел Бакинского округа были включены в состав Хизии.

Результаты исследования - Важным аспектом современной охраны природы является признание особенностей изменений, происходящих в природных ландшафтах в результате деятельности человека, и стандартизация этих эффектов.

Оригинальность и научная новизна исследования - оценка хозяйственного значения морфологии, динамики, эволюции, геохимии, геофизики Хызинского административного района.

Ключевые слова: пейзаж, Хызы, природа, регион, карта, метод.

Orkhan Surkhay Hajiyev
Master, Azerbaijan Cooperation University
Ulkar Khalil gizi Mahmudova
Associate Professor “Department of Ecology and Geography”

Methods of classification and mapping of the landscape of Khizi administrative district

Summary

The purpose of the study - Khizı region boasts one of nature's most amazing creations: the Beshbarmaq rock, known for its distinctive shape reminiscent of a hand stretched eerily along an ancient caravan route. This awe-inspiring landmark fascinates travelers from afar and has inspired numerous stories and legends. On the top of the mountain is the shrine of Khidırzin, which is considered to be the abode of the immortal Khidır.

Research methodology - analysis, synthesis, generalization, etc. in research work. methods were used.

The practical significance of the study - This area, located in the beautiful Altyagac Khizi district, was of historical importance during the Shirvanshahs period. A road was built here to facilitate the movement of camel caravans between Shamakhi and Guba through Altyagaz. Altagach served as a resting place for travelers and their camels. It is interesting that in the past, the term tree was used as a unit of measurement, where one tree is equal to 7 kilometers. After the occupation of Azerbaijan by the Soviets in 1920, a number of villages of Baku District were included in the composition of Khiziya.

Results of the research - An important aspect of modern nature conservation is to recognize the characteristics of changes occurring in natural landscapes as a result of human activity and to standardize these effects.

Originality and scientific novelty of the research - evaluation of the economic significance of the morphology, dynamics, evolution, geochemistry, geophysics of the Khizi administrative region.

Key words: landscape, Khizi, nature, region, map, method.